

Volker Hage

Betemetett érzések

Hogyan dolgozták fel a német írók a bombázásokat?

Vajon a német nagyvárosok bombázása a második világháború alatt a szövetségesek által miért nem volt ötven évig téma a német irodalomban? A háború után a német irodalomban legalábbis egyetlen nagyregény sem foglalkozott a bombázásokkal. A Kelet–Nyugat konfliktus idején a "bomba" (az atombomba) előrevetített robaja elnyomta a bombák utórezgéseit. A háborús élmények mindenesetre végigvonultak mindazon írók művein, akik gyerekként éltek át a bombatámadásokat a légoltalmi pincékben. Csak amikor újra bombák hullottak európai — jugoszláv — városokra, akkor nyert a téma újból aktualitást: a koszovói háború irányította rá a figyelmet és a W.G. Sebald keltette vita, aki szóvá tette, hogy a bombaháború tabutéma a német irodalomban. És noha azóta nyíltabban és többet írnak a légiháborúról, egyetlen komolyan vehető német író sem revideálja a német felelősség kérdését.

"Repülők voltak a város felett, baljóslatú madarak" — ezekkel a szavakkal kezdődik a Német Szövetségi Köztársaságban 1951-ben kiadott regény, a *Tauben im Gras (Galambok a fűben)*. Az írója, Wolfgang Koeppen képet fest az országról néhány évvel a háború után: "Berepülés és kirepülés, halálgyakorlatok, tompa robaj, a föld rengése, a romok emlékezése" — áll ezeken a lapokon. "Még üresek voltak a repülők bombatartályai. Az augurok mosolyogtak. Senki sem pillantott fel az égre." Őrületos regénykezdés, amely a gazdasági fellendülés és az újabb háborútól való félelem között vázol fel egy társadalmat: Az újságok fenyegető dolgokról adnak hírt ("Háború az olajért", "A konfliktus éleződik", "Repülőgépanyahajó a Perzsa-öbölben", "Atomkísérletek Új-Mexikóban", "Atomgyárok az Urálban"). Az emberek egy kettéosztott országban élnek, a keleti és a nyugati világ közötti "feszültségmezőben", tehát a "varratoknál vagy éppen a törésvonalon", mivel itt és ott is gyűjtik a lőport, hogy felrobbantsák a földgolyót." A regényt nem sokkal a pénzreform után írta, "amikor nyugaton feljövőben volt a német gazdasági csoda" — mutatott rá Koeppen a második kiadás előszavában. Az ember feje "még kissé zavart volt az éhezéstől és a bombák robajától", "és minden érzékével az élvezeteket hajszolta, mielőtt még kitör a harmadik világháború". És ezzel a megállapításával Koeppen nem állt egyedül, akkoriban számos író tartott fogva az atomháborútól való félelem — egy olyan félelem, amely 1945 őszétől állandó kísérője volt a kulturális életnek Németországban, valójában átnyúlt még a 80-as évekbe is, és eltartott a Kelet–Nyugat konfliktus végéig.

"Atombombák és V2-fegyverek fogják eldönteni a jövő háborúkat" — erről Hans Henny Jahnn is meg volt győződve már 1945 novemberében (a levelezése tanúsága szerint). Ernst Jünger, amikor 1945 augusztusában értesült az első hirosimai atombomba ledobásáról, bibliai hasonlatokhoz menekült. "Úgy látszik, hogy sugárzással falakat lehet ledönteni — jegyezte fel a

naplójában. — Ez túltesz a jerikói kürtökön". Nyilván nem Jünger volt az egyetlen azokban a napokban, aki azon morfondírozott, mi lett volna, "ha még tovább tudtuk volna húzni a háborút –ha tehát a második világháború nem ért volna véget Európában már 1945 májusában –akkor még néhány effélével is megküldtek volna minket, mindenki általános belső megelégedésére."

Thomas Mann Amerikában már a bomba ledobásának első napján, augusztus 6-án rögzítette a naplójába: "Első támadás Japán ellen olyan bombákkal, amelyekben az atom (urán) hasadás ereje hat. A következő napokban is ez marad a naplójában a fő téma. Írt "a város szörnyű lerombolásáról", és így fogalmazott: "Hatalmas porfelhő száll az ég felé". Bertolt Brecht szeptember elején, szintén a naplójában, még kendőzetlenebbül fejezte ki a viszolygását: "A győzelmet láthatólag megszerezték Japánban azok számára, akik türelmetlenül várják vissza férjeiket és fiaikat. Ez a szuperfing túlharsog minden győzelmű harangzúgást."

Egyvalaki, aki szintén amerikai emigrációban élte túl a háborút, Günther Anders, zsidó író és filozófus az atombomba-fenyegetést tette a következő évtizedben élete legfőbb tartalmává, írásai központi tárgyává. Haláláig fáradhatatlanul óvott a bomba apokaliptikus erejétől. Hirosima és Auschwitz volt számára a 20. század gyilkos balvégzetének képlete. Fel is kereste a borzalmak helyszíneit, Hirosimát és Nagaszakit 1958-ban, Auschwitzot 1966-ban. Úti jegyzeteit *Der Mann auf der Brücke (Ember a hídon, 1959)* és *Der Schrift an der Wand (Írás a falon, 1967)* című könyveiben tette közzé, második naplója, a *Besuch im Hades (Látogatás Hádészban)* című Auschwitz-fejezettel pedig az 1941 és 1967 közötti éveket fogja át.

Amilyen nehezen jutott érvényre a Német Szövetségi Köztársaság első éveiben a náci által elkövetett bűnök és tömeggyilkosságok tudata, olyan gyorsan és megállás nélkül fokozódott az új atombomba-fenyegetés érzése. Nem teljesen elhibázott az a feltételezés, hogy a nemzetközi atombomba-ellenes mozgalom szervezetében szerepet vállaló néhány német (előfutáraik közé tartozott Anders is, aki 1959-ben *Thesen zum Atomzeitalter* címen az atomkorról megfogalmazott téziseivel járult hozzá ehhez a mozgalomhoz) öntudatlanul is a bombázások éjszakáin átélt rettegésre emlékezett; vagyis hogy a várható szörnyűségekre vonatkozó fantáziáikba belejátszottak a már átélt szörnyűségek képei is; az atomfegyverkezés elleni német tiltakozóhullám, az NSZK első nagy parlamenten kívüli ellenzéki mozgalma mögött feltehetőleg ott rejtett a felháborodás a német városok tényleges szétbombázása, valamint afölött, hogy csak egy hajszálon múlt, hogy Berlin és más német városok 1945-ben megúszták az atombomba-támadást.

Feltűnő mindenesetre, mennyire kapva-kaptak az atomháború eshetőségének témáján éppen a német irodalomban. A részletekben tobzódva vázolták a szerzők a várható rémségeket, meséltek a lehető legszínesebben egy olyan apokaliptisztról, amelynek tényleges bekövetkezése a hidegháborús időkből reális lehetőségnek számított — és ami időközben majdnem teljesen elfelejtődött, miután a Kelet-Nyugat konfliktus fél évszázaddal a háború befejezése után lezárult, anélkül hogy a rettegett atomcsapásra sor került volna.

A német pusztulásvíziók sora már az 50-es években megkezdődött olyan regényekkel, mint a *Keiner kommt davon! Berichte aus den letzten Tagen Europas (Senki nem menekül! Jelentések Európa végnapjairól, 1957)* Hans Helmut Kirsttől és a *Die Kinder von Saturn (Szaturnusz gyermekei, 1959)* Jens Rehtől. Láthatólag olyan írók érezték magukat predesztinálva ilyen fikciók írására, akik fő foglalkozásban orvosok voltak, mint a Josef Gollwitzer álnéven

író szerző a *6. August* (1975) című regényével vagy Udo Rabsch a *Julius oder Der schwarze Sommer* (Julius avagy a fekete nyár, 1983) című könyvével. Rabsch az atomkatasztrófát a közeli jövőbe helyezi. Európa közepén bolyong a főhőse, fertőzött vidékeken, elszenesedett erdőkön és kiégett falvakon keresztül. 1983-ban, ugyanabban az évben, amikor Rabsch regénye, megjelent még két hasonló mű is: a *Glückliche Reise* (Szerencsés utazás) Matthias Horxtól és a *Der Bunker* Gerhard Zwerentől.

Ezek a regények alig keltettek figyelmet, hamar feledésbe merültek, egy ebbe a sorba tartozó későbbi mű, *A nősténypatkány* (1986) Günter Grasstól csak prominens szerzőjének köszönhetően keltett nagyobb érdeklődést, de túlnyomórészt ez is csak elutasításra talált az irodalomkritika részéről. Mindezeket a könyveket itt csak annak igazolására említem, milyen széles körben elterjedt volt ez a hangulat a német írók körében nyugaton és keleten egyaránt. Az ismertebbjé, Graszt is beleértve, mindenesetre bizalmatlan volt a borzalmak epikai ecsetelésével szemben, inkább publicisztikai megnyilatkozásokra hagyatkoztak, vagy utalásokra, amilyenek Christa Wolf *Kassandrájában* (1983) is találhatóak.

Együtt élünk a bombával, így határozta meg Heinrich Böll már 1966-ban ezt az alapérzést, "itt van a zsebében valamennyiünknek a gyufa és a cigaretta mellett, vele, a bombával az idő más dimenziót nyert, ami a hosszú távúságot majdnem kizárja". Kerek 15 évvel később Botho Strauß ezt írta: "Senki sem képes tartósan az emberiségnek ezzel a mérőöldkövével a fejében szaladgálni". A fenyegetés sokszor eltűnik a tudatból, "de a tudattalanból talán nem". A 80-as évek első felében ezek a félelmek a fegyverkezési hajszák körüli vitában újra nagyon felelevenedtek. "Hogy a nukleáris tervezők vezérkara milyen sorsra szán minket, az elmondhatatlan — jelentette ki Christa Wolf diákok előtt Frankfurtban 1982 nyarán. —Mégis írunk tovább a megszokott formákban. Ez azt jelenti: amit látunk, még képtelenek vagyunk elhinni. Amit már elhiszünk, azt képtelenek vagyunk kimondani. (...) A világ valódi állapotával szembenézni pszichikailag elviselhetetlen."

Két évvel később ugyanazon a helyen, Frankfurtban egy nyugatnémet kollégája, Peter Härtling még patetikusabban fogalmazott: "Akár tudatában vagyunk ennek, akár nem, világvége-irodalmat írunk, kitartóan mesélünk a valamennyiünket fenyegető fikció előtti emberekről."

Bombaháborús gyerekek

Így aztán talán nem is csoda, hogy a fiatalabb német írók, akik gyerekként ültek a légópincékben, vagy fiatalon légoltalmi segédszolgálatosok lettek, egy ideig hallgattak az élményeikről. Minek beszélni az elmúlt háborúról, amikor küszöbön állni látszott a következő? Ez az érzés egyáltalán nem korlátozódott Németországra — mint ahogy zsenge korban a bombázórajok kénye-kedvének kitéve lenni sem kizárólag német sors volt. Harry Mulisch például (aki 1927-ben született Haarlemben) ifjonti éveiben még örömmel figyelte a szövetséges repülőket a hazája fölött Hannover vagy Berlin felé elhúzni; honfitársa, Cees Nooteboom (aki 1933-ban Hágában született) 1940 májusában láthatta, ahogy a Heinkel-bombázók és stukák a szülőháza közelében lerombolták Ypenburg repülőterét ("Apám kitétt egy fotelt az erkélyre, onnan nézte"), aztán Rotterdam ellen indítottak támadást (a szemhatár vörösre színeződött). Egy gyerek számára sosem felejthető benyomás. "A hatéves gyereket véget nem érő reszketés fogta el, s hogy elmúljon, jéghideg vízzel mosták a hátát. Eközben életem regénye íródott, nem kellett hozzátennem semmit."

Németországban a 60–70-es években nem sok kísérlet történt arra, hogy a bombázásokat tematizálják az irodalomban, miután a többnyire konvencionálisan és reflektálatlanul elmesélt front- és bunkerélményekről szóló háború utáni regények első hulláma nem sok visszhangra talált, és elült. Irodalmilag jelentős teljesítmény alig volt közöttük Wolfgang Borchert (*Az ajtón kívül*), Gert Ledig (*Vergeltung* [Revans]) és Hans-Erich Nossack (*Der Untergang* [A bukás]) című műveit leszámítva. Nyilván nem is számított már senki ilyen témára, amikor 1967-ben egy még alig ismert szerző, Hans.J. Fröhlich (1932–1986) *Tandelkeller*címen jelentetett meg egy könyvet, ám az abban leírt földalatti és időtlennek látszó világot többnyire szürreális szintériként fogták fel.

Hogy e mögött az elbeszélő i világ mögött egészen konkrét traumatikus tapasztalatok álltak, senki nem akarta észrevenni. Fröhlich szülő városában, Hannoverben gyerekként egy légópincében a romok alá került — aki ezt tudja, világosan felismeri ennek visszhangját a könyvben. Az emlék fokozatosan — kurzívan szedett bekezdésekben — tör a felszínre ("csak a rettegés marad és a kiáltozások a pincéből"), megtöri bizonyos mértékig a parabolászerű elbeszélést, hogy aztán a végén, egy pszichoanalitikus eljáráshoz hasonlóan felülkerekedjen: "most itt fekszem, és mindennek vége" — így hangzik, ilyen kétértelműen az utolsó mondat, amely úgy is felfogható, mint a halálfélelemtől átjárt emlékezet áttörése, a felszínen pedig, mint az elbeszélő i kísérlet lezárása.

Hubert Fichte (1935–1986), aki Hamburgban töltötte a gyerekkorát, és akit anyja 1942/43-ban egy időre egy bajor árvaházban helyezett el, a nagy bombatámadások előtt, 1943 július–augusztusában került vissza Hamburgba. Először csak marginálisan jelentek meg a bombázások a műveiben: első két regényében, a *Das Waisenhaus*ban (*Az árvaház*, 1965) és a *Die Palette*ben (1968), valamint a *Der Aufbruch nach Turku* (*Elindulás Turkuba*) című első kötetének egyik elbeszélésében 1963-ban. Először *Detlevs Imitationen 'Grünspan'* (1971) című regényében merül fel hangsúlyozottan a téma, egy különálló, formailag öntörvényű fejezetben: Fichte alteregója, Jäcki, 1968-ban a "Gomorra-hadművelet" kutatójává válik, 25 évvel az esemény után: információk után kutat könyvekben — és az olvasottakat egybeveti saját emlékeivel. "Jäcki mindent el akar olvasni a terrortámadásról" áll a szövegben, és egy amolyan önmagával folytatott párbeszédben elemzi a náci által használt kifejezés érvényességét is. "Ki tehet nekem szemrehányást a szó miatt? Ezt a szót belerázta az agyamba pár tízezer tonna robbanóanyag. Ezzel nem adtam egy fabatkát sem Dr. Joseph Goebbels propagandájának. Nálam azt jelenti: zebra a Julius Vossler utcában. A hullák szaga a Krüppelheimnél (a nyomorékok otthonánál). A "meddig tart" értelmének elvesztése. Az embertelenség szótára? Ki az embertelen?"

Ebben a prózarészletben is egy alig elmesélhető emlékanyag fáradtságos rekonstruálásának, újra elsajátításának folyamatát láthatjuk.

Hasonlóképpen nagyhatású, szigorúan megkomponált és sűrű szöveg a bombaháborúról a *Der Luftangriff auf Halberstadt am 8. April 1945* (*Légi támadás Halberstadt ellen 1945. április 8-án*) című fejezet Alexander Kluge *Neue Geschichten. Hefte 1–18 (Új történetek. 1–18. füzet)* című kötetében. A könyvhöz írott előszavában az 1932-ben született szerző egyértelművé teszi, hogy gyerekként átélte ezt a támadást, sőt egy robbanóbomba detonációját is a közvetlen közelében. "Ott voltam, amikor 1945. április 8-án tőlem 10 méternyire becsapódott valami ilyesmi."¹ De Kluge, aki Adorno tanítványa volt, nem erről mesél a szövegében, hanem arra törekszik, hogy összeállítsa ennek a napnak az eseményeit mozaikdarabokból,

fotókból, táblázatokból és grafikonokból, majd a különböző észleletszilánkokat egymás mellé teszi, szigorúan elválasztva az "alulról jövő stratégiát" (a földön) a "felülről jövő stratégiától" (a támadók szemszögéből). A dokumentum, idézet és fikció megkülönböztetését Kluge tudatosan megnehezíti. A végén azonban egy egyszerű mondat áll az egyik tanú szájába adva: "A szörnyűség egy bizonyos pontján már mindegy, hogy ki követte el: csak hagyják végre abba."²

Kluge szövegeiben háttérbe szorul az önéletrajzi elem. Arról, hogy hogyan is dolgozta fel magában az 1945. április 8-i élményeket, egyszer egy interjúban árulta el a legtöbbet: hogy gyerekként először csak arra gondolt, hogy esetleg elmarad a zongoraóra, vagy hogy mennyi mesélnivalója lesz majd erről a barátainak — de "az ilyen élményeknek erős a kihatásuk, évtizedekkel később az emlék egyre intenzívebbé válik" — mondja Kluge. A könyvről, a *Neue Geschichten*-ről írott elismerő kritikájában Hans Magnus Enzensberger annak idején azt írta, hogy Klugét az elbeszéléstechnikája talán nem teszi feltétlenül közkedveltté az olvasóközönség körében, de arra képessé teszi a szerzőt, hogy feltárja azokat az "indulatokat és lelki rezdüléseket", amelyeket "az állandó bombázás eltemetett, és sokszor évtizedekkel később a legmeglepőbb és legtiltottabb helyeken törnek megint felszínre, mint az alvajárók, akik hihetetlen energiákkal vannak feltöltve."

Hogyan hatott ez a gyerekekre, akik annak idején a lebombázott városokban éltek, és később írók lettek belőlük? Mi volt ennek az utóhatása? És tényleg ilyen kevés nyomot hagyott az irodalomban — egy karkai regény Fröhlichnél, egy regényfejezet Fichténél, egy prózamontázs Klugénál, ez minden? Talán azt kéne egyszer elképzelni, hogy érzékeltetni tudjuk a rombolás mikéntjét, mi lett volna, ha a gyerekeket akkoriban időnként kiviszik a frontra, és megmutatják nekik, mi marad egy Sztálin–orgonával való lövöldözés után, vagy valami hasonlót. Abszurd gondolatkísérlet. De minőségileg nem sokban különbözött ettől, amit otthon átéltek — olyan tapasztalatokat szereztek, amelyek enyhén szólva "abszolút újszerűek" voltak, ahogy Walter Kempowski hűvösen megfogalmazta. Ezek a nyomok tényleg fellelhetőek. Ha valaki elkezd erre odafigyelni, és kifejleszt egy erre való fogékonyságot, ki tudja mutatni az átélt légitámadások és zuhanóbombázó támadások visszhangját sok olyan német írónál, aki gyerekként vagy fiatalon élte át a háborút.

Christa Wolf (aki 1929-es születésű) *Blickwechsel* (Szemléletváltás) című önéletrajzi elbeszélését 1970 májusában írta, tehát 25 évvel a felszabadulás után. Ebben leírja, hogyan menekül fiatal lányként a rommá lőtt Berlinből nyugat felé ("gyors lépésben Schwerin felé, ott vannak az amerikaiak, és aki még képes volt kérdéseket feltenni, az különösnek kellett hogy találja, hogyan nyomul mindenki annak az ellenségnek az irányába, amelyik napok óta az életünkre tört.") Mint egy filmjelenetet, úgy ábrázol egy támadást a menekülők ellen. "Először a fehér csillagokat láttam a gép szárnya alatt, aztán, amikor egy újabb repülésbe fordultak, egész közlő a pilóták fejét is a pilótasapkában, végül aztán az arcuk meztelen fehér foltjait is (...), és természetellenesnek éreztem, hogy egy pillanatra az a kérdés fordult meg a fejemben, hogy vajon élvezik-e, amit csinálnak." Ezután szenvtelenül taglalja az írónő, hogyan halt meg mellette egy férfi "miután egy zuhanó repülőről hasba lőtték." Száraz kommentárja: "Így láttam 16 évesen az első hullát, meg kell mondom, elég későn, azokhoz az évekhez mérten."

A még fiatalabbaknál, a háború alatt született írónál ez egészen másképp hangzik. Kevésbé könnyen mesélnek, ha egyáltalán. Így az osztrák Gerhard Roth, aki 1942-es születésű, és 1945 januárjában, még nem egészen

háromévesen élt át egy zuhanóbombázó-támadást egy zsúfolt vonaton, majd ezt az élményt egy meseszerű miniatűrbe zárva tette át irodalomba *Landläufiger Tod* [(*A megszokott halál*,1984) című terjedelmes regényében.

Honfitársa, Peter Handke, aki szintén 1942-ben született, gyerekként Berlinben (ahonnan az apja származott) és karintiai szülő földjén is átélte a légitámadásokat, sőt még szülő falujára, Altenmarktra (a griffeni járásban) is hullottak bombák. A kisgyerekként átélt háborús félelmet még évekig traumaként hurcolta magával, mesélte később egy interjújában. "Most eszembe jut, ahogy éjjel a bombázók repültek" — áll a *Die Hornissen* (*Lódarazsak*,1966)³ című az első regényében, és *Der kurze Brief zum langen Abschied* (*Rövid levél, hosszú búcsú*,1972) című elbeszélésének mindjárt az első oldalán azt mondja magáról a főhős: "Amennyire vissza tudok emlékezni, kimondottan iszonyatra és rettegésre jöttem a világra. Fahasábok heverték szanaszét a napsütésben kint az udvaron, miután engem az amerikai bombázók elől bevitték a házba." Sokkal többet erről nem találni Handke műveiben — mégis kézenfekvő, hogy ezekből a gyerekkori félelmekből is táplálkozhatott a szerző későbbi heves állásfoglalása a koszovói háború kapcsán, hiszen Handke mindenekelőtt a NATO-gépek általi bombázást ítélte el.

Rolf Dieter Brinkmann (1940–1975) kiskorából való félelmei csak a halála után váltak ismertté: 1971-ben írott, 1987-ben *Erkundungen* (*Felderítések*) címen közreadott naplójából és vázlatkönyvéből. A szerző, akinek római tartózkodása alatt nem sikerült megírnia második regényét (első és egyetlen regénye 1968-ban jelent meg: *Keiner weiss mehr* [*Már nem tudja senki*] címmel), privát feljegyzéseiben a saját nemzedékével perlekedett: "Még a fájdalmat sem képesek ábrázolni, nem tudnak ábrázolni sem örömet, sem élvezetet, sem dühöt, sem gyűlöletet, sem megvetést, semmit, nem érznek már ilyet, nem tapasztalnak ilyet? Ennyire fel vannak vértezve? Ennyire félnek? El vannak intézve?" Majd egy figyelemreméltó fordulatot tesz a gondolatmenetében: "Az 1940 és 45 közötti komor vég és állandó kábítás után, a félelemnek, a halálnak ebben a légkörében, emberek hirtelen eltűntek, nem jöttek többé vissza, elfüggönyözött ablakok, bombariadó, bunker, homok szítal lefelé, állandóan nyitva kell tartanom a szememet, félálmban éneklő anya — újra meg újra" — írja minden átmenet nélkül. Úgy bukkan ez elő, mint egy hirtelen emlék, alig több mint négyéves korából: "és most itt a pusztulás/: rombadólt városok (...) megmerevedett testek, ez a háború; hát nem látja senki???: ezeken a negatív visszacsatolásokon, amelyek működésbe jöttek, áttörni, ehhez erő kell és bátorság, ugyan ki megy át szívesen a saját megdermedt poklán?" A saját megdermedt pokla: ritkán ilyen kézzelfogható az összefüggés egy mélyen ható megrendülés és egy hosszantartó lebénulás között, mint e feljegyzések, vázlatok és fotók zilált kollázsában elrejtett néhány mondatban — olyan megrázkódtatás ez, amely nem termékennyé tesz, hanem gátolja az elbeszélést, az irodalmi művet.

Csak a 80-as években kezdődött meg fokozatosan a visszanyúlás korszaka. Ez az évtized valóban meghozta számos fiatalabb író számára a traumatikus élményekhez való első közeledést a hallgatás és elfojtás hosszú időszak után. A korai háborús és bombaháborús regények első hulláma alábbhagyott 1960 után, és ezek a művek hamar feledésbe merültek. Így aztán W. G. Seebald író és irodalomtudós feltehetően kérdését, amelyet először 1982-ben fogalmazott meg: "mi az oka, hogy a háború utolsó évében a német városok elleni, németek milliói által átélt légitámadásokkal — és a társadalmi életformáknak a katasztrófális méretű rombolás kiváltotta radikális megváltozásával alig foglalkoztak a német irodalomban?"

Egyébként a németországi történeti kutatásban is megindult valami változás. Először egy kelet–német történész, Olaf Groehler dolgozott egy átfogó munkán, ám mire *Bombenkrieg gegen Deutschland (Bombaháború Németország ellen)* című könyve 1990-ben végre megjelent, az NDK mint állam megszűnt, az alapos tanulmányról ezért alig vettek tudomást.

A 90-es években aztán, a fordulat után sürgetőbbé vált a visszatekintés. A szemtanúk közül, akik felnőttként éltek át a második világháborút, sokan már nem éltek, és még akik akkoriban gyerekek vagy kamaszok voltak, azok is kezdtek lassan megöregedni — különösen azok, akik a légoltalmi segédszolgálatot teljesítők nemzedékéhez tartoztak, tehát a 20-as évek végén születtek. Emlékek bukkantak fel, sokszor mintegy mellékesen, más összefüggésben — mint az 1929-es születésű Hans Magnus Enzensberger *Aussichten auf den Bürgerkrieg (Polgárháborús kilátások)* című 1993-as esszéjében. Még mindig látja magát, mint írja "ötven év múltán is egy pincében kuporogni egy pokrócba burkolózva". A légvédelmi sziréna ugatását mindmáig meg tudja különböztetni egy légiakna süvítésétől. "Néha álmomban kísért a szirénák fel–felbúgó hangja, utálatos egy melódia."

Ludwig Harig (1927-es születésű) 1990-ben *Weh dem, der aus der Reihe tanzt (Jaj annak, aki kitáncol a sorból)* című önéletrajzi regényében arról számolt be: "Sose leszek képes úgy odahajtani a merzigi pályaudvarhoz, hogy eszembe ne jusson az a nap, amikor ott, a zuhanóbombázók támadása közepette kitérőtünk a vonatból, és hanyatt–homlok a sínek közé vetettük magunkat." Egy amerikai vadászbombázóraj támadt a peronon lévő emberekre, egy öregasszony a lánya után kiáltott, aki védekezőn egy gyerekkocsi fölé vetette magát, de közben elesett.. "Ott feküdt, mozdulatlanul, nem tudtam, hogy meghalt-e, de aztán végigvágott rajta egy golyósorozat, és hosszában végiglyuggatta, a bal vállától végig a hátán, egészen a combjáig, és akkor már tudtam, hogy nem lehet rajta segíteni."

Amikor Günter Kunert (1929-es születésű) az *Erwachsenenspiele (Felnőtjtjátékok, 1997)* című emlékezéseiben arról ír, hogy kamaszként végignézi, amint egy nő, aki a nővérét keresi a berlini romhalmazokon, kiabálva turkál, "és emberi testek megfeketedett és deformálódott maradványait húzgálja elő"⁴, vagy amikor Günter de Bruyn (1926-os születésű) a *Zwischenbilanz (Időközi mérleg, 1992)* című könyvében áll fiatalemberként annak a háznak a romjai előtt, "amelyben születtem és felnőttem, miután egy gránát felrobbant az udvaron (a nővére reggelig segített elcipelni a halottakat és a sebesülteket)" — a végeredmény ugyanaz: "A gyerekkoromnak ezzel tényleg vége lett."

Időnként megjelent az az érzés is, hogy a rémület órájában bizonyos mértékig megdermedt az ember, és arra ítéltetett, hogy örökre gyermek maradjon. Így fogalmazott később Wolf Biermann (1936-os születésű), aki hatéves korában az anyjával rohant át a "Gomorrha–hadművelet" előidézte hamburgi tüzes poklon keresztül, az életét mentve. Erről az éjszakáról egy egész regényt tudna írni, mondta Biermann 1995-ben, ha egyébként tudna regényeket írni. Úgy képzel, mondta el egy beszélgetésben, hogy ez az éjszaka tette le az alapkövét annak, hogy dalokat és verseket írjon — van is köztük kettő a bombaháborúról: *Jan Gat unterm Himmel in Rotterdam* és a *Die Elbe bei Hamburg*, az egyiket 1988-ban írta, a másikat 1993-ban. Az utóbbiban ez áll arról az éjszakáról: "Hat és fél évesen megállt ott az életem órája". Mint Biermann az említett beszélgetésben fogalmazott: "bonyolult módon voltam érdekelt abban a helyzetben": az életét veszélyeztették azok a bombák, amelyeket az anyja, akinek zsidó férjét Auschwitzban megölték,

tulajdonképpen örömmel fogadott. "Érdekes volna — folytatta a további kérdezősködésre — taglalni ugyanazt a történetet egy kisfiú szemszögéből és egy olyan munkásasszonyéból, aki tudja, hogy a férje éppen most távozott az auschwitzi kéményeken, és füstfelhőként tekint le felülről, ebből az elfüstölődött égből. Ez volna, ha regényt kellene írnom róla, a rafinált csavar, ami a dolgot mások számára is érdekessé teszi. Mert csak a sebeket mutogatni, csak azt mutatni, hogy milyen rossz volt mindez és milyen szörnyű — az az első naiv és emberi reakció, de ez nem elég a jelentős irodalomhoz. És ha már erről ír valaki, akkor az nem elég, hogy ilyen nagy volt a tűz, és olyan hatalmas a rémület."

A 90-es években, ezt sokszor megírták, az értelmiségieknek és íróknak sok fogódzót jelentő politikai és ebből következő kulturális bizonyosságát megrendítették Németországban. Ez különösen az Öböl-háború (1991) és a koszovói háború (1999) körüli vitákban mutatkozott meg, amikor Európában a második világháború óta először került sor bombázók bevetésére — ezúttal a NATO részéről. Éppen e légitámadásokkal kapcsolatban lángolt fel a vita, és feltűnő volt, hogy az érvelést mennyire befolyásolták a saját kiskori tapasztalatok és ezek későbbi értelmezése, mert ekkor mindenekelőtt az a nemzedék kért szót, amely gyerekként élte meg a háborút.

Dieter Forte, aki 1935-ben született Düsseldorfban, egyértelműen pacifista álláspontra helyezkedett: a háború mindig csak részben valósítja meg azt a célt, amiért állítólag folytatják, emberek életét oltja ki keserves kínok között, és a túlélők egy életen át viselik a nyomait. Mint hozzáteszi: "Gyerekként éltem meg a háborút, a hónapokig tartó bombázásokat, a hetekig tartó harci cselekményeket, a rám zuhanó bombák robajától való totális rettegésben éltem, egy olyan rettegésben, amely megmaradt bennem mindmáig. Talán ez a bennem megmaradt háborús alapérzés tehet arról, hogy nem tudok hinni semmiféle katonának vagy politikusnak."

Fortes regénytrilógiája, a *Das Haus auf meinen Schultern* (A vállamon a ház) a 90-es években jelent meg: Három darabja — *Das Muster* (A minta, 1992), *Der Junge mit den blutigen Schuhen* (A fiú véres cipőben, 1995) és *In der Erinnerung* (Az emlékezetben, 1998) — közül a második kötet tartalmazza a bombaháború egyik legbehatóbb ábrázolását az egész német irodalomban, míg a harmadik a háborút közvetlenül követő időket írja le, az életet a romok között, vége pedig egy majdnem csodálkozó visszapillantás a mából. Ez a két kötet mindenekelőtt Forte saját gyerekkorába és rettegésébe való nehezen kiküzdött újra elmerülésének az eredménye. Évtizedek kellettek, hogy hozzá merjen nyúlni ehhez a témához — akárcsak másoknak "a nagyvárosi gyerekek nemzedékéből", mondja Forte — "akik fel tudják idézni az emlékeiket, ha képesek arra, hogy megtalálják hozzá a megfelelő nyelvet, és erre egy életen át várni kell."

Később egy beszélgetésben úgy fogalmazott: írás közben valami megnyílt előtte. "És hirtelen mindenre emlékeztem. Itt volt az emlékek egésze. Nemcsak a felületesen megőrzött, hanem a teljes emlékezet. A rémület és a szorongás, ami itt van bennem. Ez valódi áttörés volt. Csak írtam, írtam, alig lehet elolvasni ezeket a kéziratoldalakat. (...) Alapjában véve ez még mind megvan, és talán éppen ezért van, mert az emberek hallani sem akarnak róla." Életfeladatának tekinti, hogy erről beszámoljon, "minden eddigi csak kerülőút volt".

És ennek az élménynek a sokkoló hatása nyilvánvalóan mindmáig érezhető. Figyelemreméltó, hogy még az olyan szerzők is, akik már a háború alatt

születtek, akiknek tehát nagyrészt csak egész korai emlékeik lehetnek a bombázások éjszakáiról, szemléletesen számolnak be ezekről, noha leginkább csak töredékesen. Monika Maron, aki 1941-ben született Berlinben, *Pawels Briefe (Pawel levelei)* című 1999-es önéletrajzi könyvében légópincében játszódó jeleneteket ír le, amelyeket 3–4 évesen kellett átélnie. Mindjárt az elbeszélés elején, — amelynek alcíme *Eine Familiengeschichte (Egy családi történet)* — felmerül a kérdés, miért éppen most akar zsidó nagyapja történetéről írni, "miért csak most, most már minék". A válasza erre: "Az emlékeknek is eljön az ideje".

Wolfgang Hilbignél, aki Szászországban született 1941-ben, egy regényhős az, aki több mint 50 év múltán szintén az emlékezés kérdését tematizálja: "És egyszer csak belehasított álmába a szétrobbanó lámpa csattanása, bármilyen mélyen aludt is, homályosan emlékezni vélt a robbanásra, amely gyengén ért el hozzá, mintha valami távoli tájról érkezne (...) valahogy így szólhattak a háború utolsó évében az utcákon becsapódó gránátok, amikor anyja a pincében keresett vele menedéket." Hilbig különböző módokon is alátámasztotta, hogy itt a saját élményeiről van szó: "Az első emlékeimben, amelyeket a magaménak vélek, majdnem mindig ott van a bombatámadások lángja és füstje, amelyek azt a kis iparvárost érték, ahol akkoriban laktunk." A romok és törmelékek voltak a játszóhelyei.

Europa in Ruinen (Európa romokban) — ezzel a könyvcímmel harangozta be Enzensberger 1990-ben a visszatekintés évtizedét: egy kollázs volt ez 1944 és 1948 között írott úti beszámolókból, a romvilág korabeli látogatóinak könyveiből és riportjaiból; olyan szövegekből, amelyek rég feledésbe merültek, és egy részüket nem is fordították le sosem. "Ha valaki a drezdai vagy varsói barlanglakóknak olyan jövőt jósol, mint amilyen most van, az 1990-es években — írja a kísérőszövegben a szerkesztő — örültek tartották volna. Ugyanilyen elképzelhetetlenné vált a maiak számára a saját múltjuk."

A Seebald-vita

A 90-es évek végén merült fel először a nyilvánosságban, hogy vajon a német irodalom kellőképpen és elég behatóan foglalkozott-e a légháború témájával. W.G. Sebald (1944–2001) tette fel ezt a kérdést 1997-ben Zürichben, egy több részből álló, poétikai tárgyú előadás keretében. Az író és esszéista — aki mindaddig csak egy szűkebb körben volt ismert és elismert idegen sorsok, mindenekelőtt zsidó élettörténetek melankolikus elbeszélőjeként, olyan íróként, aki a saját személyét legfeljebb a kutató szerepkörében hozta szóba — Zürichbe Angliából érkezett, ahol hosszú évek óta élt egyetemi tanárként, és nem nélkülözött minden pikantériát, hogy ekkor éppen egy meglepett svájci publikum előtt exponált egy olyan német problémát, amelyet "afféle tabu övezte családi titoknak" nevezett.

Tézisei *Luftkrieg und Literatur (Légháború és irodalom)* címen, amelyeket két évvel később könyv alakban is kiadott, mindenesetre kezdettől fogva nagy érdeklődésre találtak. Sebald annak a meggyőződésének adott hangot, "hogy a később születettek, ha kizárólag az írók tanúságára akarnának hagyatkozni, aligha tudnának képet alkotni a bombaháború nyomán kialakult német katasztrófa jellegéről és következményeiről." "Német írók egész nemzedékének arra való képtelenségéről" beszélt, "hogy feljegyezzék és emlékezetükbe vessék mindazt, amit láttak." Végkövetkeztetése: "Bizonyára akad ilyesfajta szöveg, de az a kevés, amit az irodalom ezen a téren ránk hagyott, nincs arányban sem mennyiségét, sem minőségét tekintve azoknak az időknél az extrém kollektív tapasztalataival."

Sebald tézise a sokáig tartó és messzemenően továbbadott taburól Németország háború végi állapotára vonatkozik. Úgy véli, szégyellni való családi történetként kezelték "a német lakosság túlnyomó többsége által átélte rombolás végső aktusainak legsötétebb aspektusait", olyan titokként, "amelyet talán még önmagunknak sem tudtunk bevallani". S a nem utolsósorban az irodalomra is kiható következmények: "Az anyagi és erkölcsi megsemmisülésnek a valódi állapotát, amelyben az egész ország találta magát, egy hallgatólágyosan elfogadott és mindenkire egyaránt érvényes megállapodás értelmében nem lehet leírni."

Sebald nézeteinek sokan hevesen ellentmondtak. Abban a vitában, amely már 1998-ban, a zürichi előadásán kipattant, lényegében két érvet hoztak fel vele szemben.

1. Sebald alaptézise hamis: "paradox egybeesés" (Günter Franzen) Sebald és néhány más irodalomszakértő között, hogy szerintük a légiháborúról nem vett tudomást a háború utáni német irodalom. Német írók igenis foglalkoztak a témával, és ezt a megállapítást aztán rendszerint a vitában addig még fel nem hozott szerzővel vagy szövegrészlettel támasztották alá (hivatkoztak mondjuk Eberhard Panitzra).

2. Taburól szó sincs, soha nem volt tilos a légiháborúról beszélni és írni — az összes többi "ostobaság" (Jost Nolte).

Az első érvre Sebald elég könnyen vissza tudott vágni: Zürichi előadásai után — amelyeket különféle megfigyelések, anyagok és tézisek befejezetlen halmazának tekintett — arra várt, hogy majd kiegészítik és korrigálják, amit mondott, de hiába. Beépített egy utalást Ledig *Vergeltung* (Megtorlás) című regényéből a *Luftkrige und Literatur* könyv alakban kiadott változatába, de figyelmen kívül hagyott más helyeket (például Forte, Kempowski, Remarque vagy Panitz műveiben). Valóban ezen a ponton a leginkább támadható Sebald elmélete: ha az ember összeszedi az egyes utalásokat, és további példák után kutat, egy olyan irodalomtörténeti összképet kap, ami már tisztán mennyiségi alapon Sebald megállapításának korrekciójára kényszerít. Sok mindent csak konok kutakodással lehet újra fellelni, antikváriumokból fáradtságosan megszerezni, csak szerencséivel ráakadni: különösen igaz ez a közvetlenül a háború utáni időkből való művekre. A hiány, amit nemcsak Sebald észlelt, nem annyira a könyvek produkciója, mint inkább a recepciója terén jelentkezett és jelentkezik — sok regény és elbeszélés íródott a légiháborúról, de ezek hamar és tartósan feledésbe merültek, ha egyáltalában tudomást vettek róluk (ennek példás esete: Ledig *Vergeltung*ja).

A légiháború valójában mindenütt nyomot hagyott, az érintettek emlékeiben és utalásaiban, a városok arculatán — és a német irodalomban is. Az eddig idézett és megemlített művek erre elegendő bizonyítékul szolgálhatnak, és a felsorolás még korántsem teljes.

Érdekesebbek tűnik viszont a Sebald ellen 1998-ban felhozott érvek második fele, a tabu kérdése. Először is le kell szögezni, hogy itt a volt NSZK-beli helyzetet vették alapul — az NDK-ban egészen más volt a tabuproblematika. "Drezdáról esett szó — emlékszik vissza például Monika Maron egy beszélgetésben. –Míndig az anglo-amerikai támadásról beszéltek, ez volt a bevett formula. De minden más tabu volt, például a megerőszakolások." Ezzel szemben Forte, aki különben nagyon is kritikusan viszonyult Sebald könyvéhez, kijelenti, hogy "tulajdonképpen mindent elhallgattak, az a néhány próbálkozás, ami volt, hamar egy önelégült irodalomba torkollott, a trauma tabuvá vált."

Mindenestre feltűnő volt, és az is marad, hogy ami a szépirodalmat és a légiháború tematizálását illeti, arra igencsak attól távol került sor, ami a háború utáni német irodalom kánonjának számíthat. Nehéz eldönteni ebben az összefüggésben, hogy a Sebald szerint tabu övezte téma nem engedte sikeressé válni a szóban forgó műveket és szerzőiket, vagy éppen fordítva, a később olyan sikeres, prominens szerzők kezdettől fogva bölcsen kerültek ezt a kényes terepet. Egyikük, Günter Grass, anélkül hogy megnevezte volna, közvetve és jóval később, de kimondottan megerősítette Sebald tézisét, amikor 2000-ben egyik beszédében "a felelőtlenül indított és bűnösen vezetett háború" következményeiről beszélt. Ezek a következmények a német városok lerombolása, a polgári lakosság százezreinek halála a szőnyegbombázások során, és az elűzetés, 12 millió keleti német nyomorúságos menekülése — mindaddig "háttérbe szorult témák" voltak Grass szerint: "Még a háború utáni irodalomban is csak kevés teret talált a bombázások éjszakáinak sok halottja és a tömeges menekülés".

A Nobel-díjas író elbeszélőként mindenestre nem a légiháború felé fordult — *Ráklépcsben* (2002) című regényében —, hanem a menekülés és az elűzetés témája felé. Persze azt, ami ebben a könyvben az ő "nemzedékének be nem teljesített feladatáról" olvasható (egy Grassra nagyon hasonlító "Öreg" megfogalmazásában), ugyanígy vonatkoztatható a bombaháborúra is: "Soha nem lett volna szabad hallgatni, mondta, ennyi szenvedésről csak azért, mert a saját bűn olyan hatalmas, és a beismerő megbánás került sűrűtően előtérbe az eltelt években, s a került témát átengedni a jobboldaliaknak. Ez a mulasztás mérhetetlen..."

A "került téma", az az érzés, hogy "csak arról a halotról volt szabad megemlékezni, emerről nem" — mi írhatná le ennél jobban a tabu fogalmát? Nem a vallásos értelemben, az áthagyományozott, büntetés fenyegetésével megtámogatott tabu értelmében, inkább olyasmiről ez, mint egy íratlan törvény, egy társadalom hallgatólagos megegyezése arról, hogy bizonyos dolgokról nem, vagy csak óvatosan szabad beszélni. Ha a szót megfosztjuk negatív jelentésétől, egy tabu mögött kimondatlanul felismerések rejtőzhetnek, egy indokolt tartózkodás, egy többé vagy kevésbé öntudatlan óvakodás, félelem bizonyos dolgok érintésétől. Hogy közvetlenül a háború után az elfogulatlanabb szerzők különösebb skrupulusok nélkül nyúltak a légiháború témájához, nem szól feltétlenül ez ellen a megfontolás ellen — és az a körülmény sem, hogy a másik oldalon talán nem is annyira a tabu hatása, mint inkább a téma feldolgozásával járó roppant szakmai nehézségek belátása készítetett egyes írókat inkább hallgatásra.

Aki csak megpróbált közeledni ehhez a témához később a fiatalok közül, ezt mindig skrupulusokkal, érezhető vonakodással tette — némelyek csak félszívvel, mint Biermann, aki versekben és az önéletrajzi vázlatában örökítette meg az élményeit, de hozzátéve, hogy regényt nem tudna róla írni. Alexander Kluge "belső arányérzék" tart szükségesnek az írásnál: "A *Verschrottung durch Arbeit* (Beolvadás a munka révén) című fejezet nélkül, amely a Halberstadt melletti lágerről szólt, amellyel korábban behatóan foglalkoztam, nem tudtam volna a légitámadást sem megírni." Sebald azt mondja, hogy a bombaháborúhoz csak a korábbi könyveivel a háta mögött tudott irodalmilag közelíteni — csak az emigránsok és üldözöttek szenvedéseinek elbeszélése után mert arra gondolni, hogy megengedheti magának, hogy "ebben a témában is előrukkoljon valamivel", és hogy "elháríthassa a nem kívánt oldalról várható tetszésnyilvánításokat".

A kényelmetlen érzés ezzel a témával kapcsolatban talán soha nem fog alábbhagyni. Mindenki ismeri ezt az érzést, aki foglalkozik ezzel az anyaggal (sokan a legcsekélyebb érdeklődést sem hajlandók tanúsítani a téma iránt), ami a téma jellegéből adódik: a halottak száma minden képzeletet felülmúl, az egyéni sorsok túlságosan felfoghatatlanok, a hullák sötét szívóhatása a pincékben túlságosan rémisztő ahhoz, hogy olyan egyszerű legyen erről beszélni vagy gondolkodni. Ha csak egyetlen ilyesfajta nagy légitámadás történt volna, mondjuk a Darmstadt elleni, ahol 1944. szeptember 11-én húsz perc alatt több mint 120 ezer ember halt meg, akkor ez esetleg olyan eseménynek számíthatna, amelynek az emlékét úgy lehetne megőrizni és átadni, mint a lisszaboni földrengését. De 600 ezer halott a földön és további 100 ezer a levegőben (mert ne feledkezzünk meg arról, hogy szövetséges repülők is hihetetlenül nagy számban pusztultak el, nem kevésbé szörnyű módon), ez végül szétfeszíti minden elbeszélésforma kereteit.

A bombaháború már csak ezért sem volt a háborút követő évtizedekben közkedvelt téma az irodalmon kívüli berkekben sem, még ha a családokon belül különböző módokon szóba került is. Mert ahogy a háborús nemzedék az 1945 utáni években el sem tudta képzelni, hogy valaha mást is láthat még maga körül, mint romokat, éppolyan határozottan és következetesen nem akart már tudni erről semmit, amint a Szövetségi Köztársaságban a vártnál hamarabb kirajzolódott az új jólét lehetősége.

A mindig újra feltett kérdést, hogy szabad-e "a tettesek népének" a saját áldozataival foglalkozni, a legkönnyebben talán az arra való egyszerű hivatkozással lehetne megválaszolni, hogy egészen más, ha az írók (és mások is) úgy fordulnak ezekhez a megtapasztalt szenvedésekhez, hogy előtte meg sem próbálják tudomásul venni azt a sok szenvedést, amit a németek okoztak világszerte (ahogy ez a háború vége után közvetlenül elég gyakran megtörtént), , mint ha egy fél évszázaddal később teszik ugyanezt, egy olyan korban, amikor ennek a népi társnak a tagadói már csak az örültek elenyészően kis csoportján belül lelhetők fel. És amikor arra a kérdésre, hogy ki tehet a német városok lerombolásáról, ki marasztalható el ennek a háborús büntetésében, első sorban a "grausiger Mann" ("az a szörnyű ember") említhető, ahogy Thomas Mann nevezi Hitlert a *Doktor Faustus*-ban (1947). Vagy ahogy Bertolt Brecht már 1944-ben megírta egyik versében:

Das sind die Städte, wo wir unser "Heil!"
Den Weltzerstörern einst entgegenrührten.
Und unsere Städte sind auch nur Teil
Von all den Städten, welche wir zerstörten.

¹ Alexander Kluge: Neue Geschichten. Hefte 1–18. "Unheimlichkeit der Zeit" Frankfurt/Main 1977, S. 9.

² Uo.106.

³ Peter Handke: Die Hornissen [A lódarazsak]. Frankfurt/Main 1966, S. 12.

⁴ Günter Kunert: Erwachsenenspiele, Erinnerungen. München 1997, S. 75.

Published 2007–10–08

Original in German

Translation by Éva Karádi

Contribution by Magyar Lettre Internationale

First published in Osteuropa, 55 4–6/2005, 265–280 (German version)

(c) Volker Hage/Magyar Lettre Internationale

(c) Eurozine